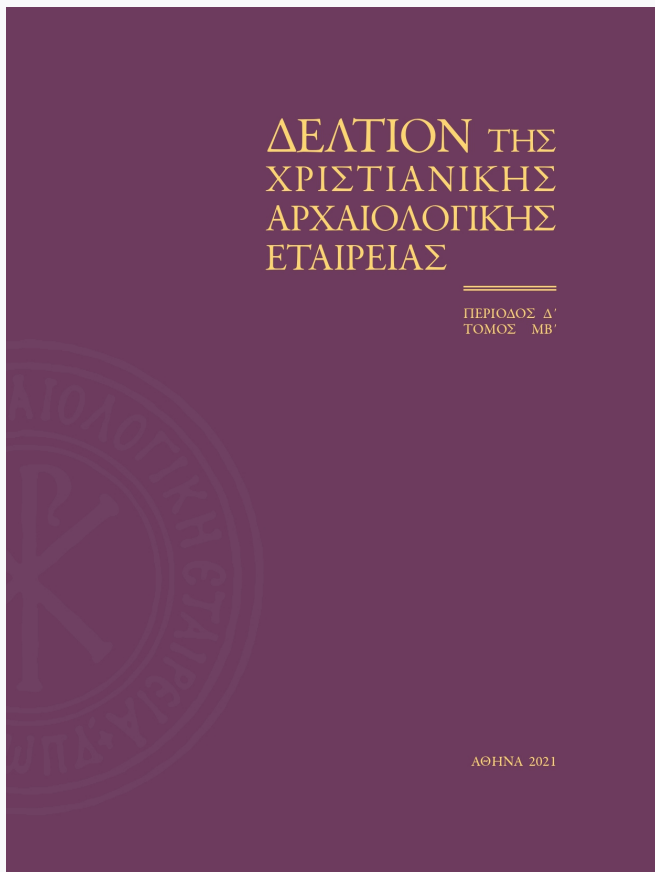

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 42 (2021)

Δελτίον ΧΑΕ 42 (2021), Περίοδος Δ'

Δύο άγνωστες επιγραφές του 15ου αιώνα από την Ήπειρο

Γρηγόρης ΜΑΝΟΠΟΥΛΟΣ (Gregory ΜΑΝΟΠΟΥΛΟΣ)

doi: [10.12681/dchae.32420](https://doi.org/10.12681/dchae.32420)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΑΝΟΠΟΥΛΟΣ (Gregory ΜΑΝΟΠΟΥΛΟΣ) Γ. (2023). Δύο άγνωστες επιγραφές του 15ου αιώνα από την Ήπειρο . *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 42, 189–196. <https://doi.org/10.12681/dchae.32420>

ΔΥΟ ΑΓΝΩΣΤΕΣ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΤΟΥ 15ου ΑΙΩΝΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΗΠΕΙΡΟ

Η μελέτη παρουσιάζει δύο άγνωστες επιγραφές του 15ου αιώνα από την Ήπειρο. Η πρώτη βρίσκεται στον ναό των Ταξιαρχών στην Ουζντίνα (Πέντε Εκκλησιές) της Θεσπρωτίας και χρονολογείται μεταξύ του 1402 και του 1411. Η δεύτερη εντοπίζεται στον ναό του Προδρόμου στην Αραχοβίτσα (Λευκοθέα) Ιωαννίνων και χρονολογείται στο 1489. Αμφότερες συμβάλλουν στη γνώση μας για τα μνημεία του 15ου αιώνα στην Ήπειρο. Επιπλέον, παρουσιάζονται και άλλες επιγραφές του 16ου και 17ου αιώνα από τους δύο ναούς, που αποσαφηνίζουν τις οικοδομικές φάσεις των μνημείων.

This study presents two hitherto unknown 15th-century inscriptions from Epirus. The first one is found in the church of Taxiarches in Ouzdina (Pente Ekklisies) in the Thesprotia region and is dated within the period 1402-1411. The second one comes from the church of John the Baptist in Arachovitsa (Lefkothea) in the Ioannina region and is dated on 1489. Both of them contribute to our knowledge on 15th-century monuments in Epirus. In addition, we present three more inscriptions dated in the 16th and 17th centuries from the same churches that shed light on the construction phases of the aforementioned monuments.

Λέξεις κλειδιά

15ος αιώνας, επιγραφική, Ταξιαρχες Ουζντίνας, Πρόδρομος Αραχοβίτσας, Ήπειρος.

Keywords

15th century; inscriptions; Taxiarches of Ouzdina; John the Baptist of Arachovitsa; Epirus.

Ο 14ος αιώνας υπήρξε εποχή πολιτικού κατακερματισμού για την Ήπειρο, κατάσταση που κληροδοτήθηκε και στον επόμενο αιώνα. Ηγεμόνες και υπήκοοι ποικίλης εθνικής καταγωγής πάσχιζαν να επιβληθούν και να επιβιώσουν αντίστοιχα σε ένα ασταθές περιβάλλον, με την οθωμανική παρουσία να γίνεται σταδιακά εντονότερη¹.

Από αυτήν την περίοδο διαθέτουμε ολιγάριθμα

ακριβώς χρονολογημένα μνημεία², στα οποία θα προστεθούν ακόμη δύο με τις επιγραφές που δημοσιεύονται στην παρούσα μελέτη. Τα δύο αυτά μνημεία, πέραν της ευρύτερης γεωγραφικής και χρονικής τους συνάφειας, έχουν και στενότερη τοπογραφική σχέση, αφού βρίσκονται και τα δύο σε άμεση γειτνίαση με τον ποταμό Καλαμά, ο ρους του οποίου αποτελούσε τη δίοδο από το εσωτερικό της Ηπείρου και τα Ιωάννινα προς τα παράλια και την περιοχή της Βαγενετίας (σημερινή Θεσπρωτία)³.

* Αρχαιολόγος, tzamanos@yahoo.com.

¹ Για την ιστορία της Ηπείρου αυτήν την περίοδο, βλ. B. Osswald, *L'Épire du treizième au quinzième siècle: autonomie et hétérogénéité d'une région balkanique* (αδημ. διδακτορική διατριβή), Τουλούζη 2011, 217-313, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία. Επιπλέον, για την αρχική προώθηση των Οθωμανών στην περιοχή, βλ. E. Zachariadou, «Marginalia on the history of Epirus and Albania (1380-1418)», *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 78 (1988), 195-210.

² I. Χουλιάρας, «Τοιχογραφημένα μνημεία και ζωγράφοι του 15ου και 16ου αιώνα στην Ήπειρο και την Αλβανία», *Δωδώνη – Ιστορία και Αρχαιολογία* 36-37 (2007-2008), 295-332, ιδιαίτερα 295-296 και 303-304, για τον 15ο αιώνα.

³ P. Soustal – J. Koder, *Nikopolis und Kephallënia* (TIB 3), Βιέννη 1981, 92 και 119-120.

Εικ. 1. Ναός Ταξιαρχών Ουζντίνας, άποψη από τα βορειοανατολικά.

Οι επιγραφές των Ταξιαρχών στην Ουζντίνα Θεσπρωτίας

Βόρεια της Παραμυθιάς και βορειοανατολικά της Ηγουμενίτσας, δίπλα στον ποταμό Καλαμά, βρίσκονται τα εκτεταμένα ερείπια και οι ναοί της Παλιοχώρας της Ουζντίνας (σημ. Πέντε Εκκλησιές)⁴. Στο νοτιότερο άκρο προς το ποτάμι βρίσκεται ο ναός των Ταξιαρχών (Εικ. 1), η χρονολογία του οποίου δίνεται από δύο επιγραφές⁵ σχηματισμένες με πλίνθους στο βόρειο τμήμα

⁴ Για τον οικισμό και τους ναούς του, βλ. Δ. Κωνσταντίου, «Ουζντίνα Θεσπρωτίας: η ιστορική διαδρομή, η πολεοδομική εξέλιξη και τα μνημεία ενός αρχαίου και μεσαιωνικού οικισμού», ΔΧΑΕΙΕ' (1989-1990), 89-104, όπου όλη η προγενέστερη βιβλιογραφία. Βλ. επίσης Ουζντίνα. Ένας μεσαιωνικός οικισμός της Θεσπρωτίας, επιμ. Β. Παπαδοπούλου, Ιωάννινα 2014.

⁵ Κατά τη μεταγραφή των κειμένων των επιγραφών διατηρούνται η ορθογραφία, ο τονισμός, η στίξη και οι στίχοι του πρωτοτύπου, ενώ χρησιμοποιούνται τα εξής σύμβολα: (...) ανάλυση συντομογραφιών (τα συμπλέγματα των γραμμικών αναλύονται

του ανατολικού τείχους, δεξιά της τριπλευρης αψίδας, σε διαφορετικό ύψος⁶ (Εικ. 2):

κάτω επιγραφή	άνω επιγραφή
ΕΤ(ΟΥΣ) ΖΠΔ	ΕΤ(ΟΥΣ) ΖΠΕ

Αν και είναι ξεκάθαρο ότι πρόκειται για δύο διαφορετικά έτη, 7084 (=1575/6) και 7085 (=1576/7)⁷, στη

σιωπηρά), [...] συμπλήρωση φθαρμένου κειμένου, <...> συμπλήρωση κειμένου που παρέλειψε ή έγραψε λανθασμένα ο γραφέας, \.../ κείμενο γραμμένο στο διάστιχο, [...] αλλαγή στίχου.

⁶ Φωτογραφίες της πρότερης κατάστασης των επιγραφών, πριν τα υφιστάμενα αρμολογήματα, δημοσιεύονται στο Ουζντίνα, ό.π. (υποσημ. 4), 69. Στην κορυφή του ανατολικού τείχους, δίπλα στο γείσο της στέγης και κοντά στη νεότερη επιγραφή, υπάρχει ακόμα μια επιγραφή, οι περισσότερες πλίνθοι της οποίας έχουν εκπέσει.

⁷ Για τη μετατροπή και αντιστοιχία των ετών από κτίσεως κόσμου προς τα έτη από Χριστού γεννήσεως, καθώς και για την έναρξη των τελευταίων, βλ. Γ. Βελένης, «Χρονολογικά συστήματα σε επιγραφές και χειρόγραφα Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών χρόνων», Πρακτικά του 5^{ου} Διεθνούς Συμποσίου Ελληνικής

Εικ. 2. Ναός Ταξιάρχων Ουζντίνας, οι δύο επιγραφές του έτους 1576.

βιβλιογραφία μνημονεύεται συνήθως η νεότερη επιγραφή με αποδεκτό έτος ανέγερσης του ναού το 1577⁸. Τίθεται όμως το ερώτημα αν ένας, έστω καμαροσκεπής αλλά μικρών οπωσδήποτε διαστάσεων, ναός απαιτήσε τουλάχιστον ένα έως και δύο, ίσως, χρόνια για να ολοκληρωθεί. Διότι βέβαια το έτος 7084 ξεκίνησε την 1η Σεπτεμβρίου 1575 και ακολούθως το έτος 7085 ξεκίνησε την 1η Σεπτεμβρίου 1576 και τελείωσε την 31η Αυγούστου του 1577⁹. Αυτό, όμως, που νομίζουμε ότι συνέβη, και εξηγεί τη χρήση δύο διαφορετικών διαδοχικών ετών, είναι σχετικά απλό: πιθανότατα ο ναός άρχισε να ανοικοδομείται τη θερινή περίοδο του έτους 7084 (=1576), οπότε και σχηματίστηκε χαμηλά στον ανατολικό τοίχο η πρώτη επιγραφή. Μέχρι, όμως, να τελειώσει η ανοικοδόμηση, φαίνεται ότι τελείωσε και το τότε τρέχον έτος, πέρασε δηλαδή η 31η Αυγούστου 1576. Αν και την εποχή εκείνη, την 1η Σεπτεμβρίου 7085, ξεκίνησε ένα νέο έτος, γεγονός που μνημονεύτηκε με τη δεύτερη επιγραφή, για το δικό μας χρονολογικό σύστημα παρέμεινε το έτος 1576. Επομένως, οι εργασίες στον ναό των Ταξιάρχων ξεκίνησαν πριν από τον Σεπτέμβριο του 1576, πιθανότατα εντός του θέρους, και ολοκληρώθηκαν το φθινόπωρο του ίδιου έτους¹⁰. Σημειώνεται ότι την εποχή

αυτή η Ουζντίνα βρισκόταν σε σχετική ακμή, ενώ ήταν ο μεγαλύτερος οικισμός της περιοχής μετά τον Άγιο Δονάτο (Παραμυθιά)¹¹, επομένως η ανοικοδόμηση του ναού θα πρέπει να εξετάζεται μέσα σε αυτό το πλαίσιο.

Μέχρι σήμερα είναι αποδεκτό ότι ο ναός χτίστηκε σε μία φάση ανέγερσης, αυτή που πλέον χρονολογείται στο 1576. Στο εσωτερικό του όμως διατηρούνται τεκμήρια που οδηγούν στο συμπέρασμα ότι, κατά τις εργασίες του 1576, ένα άγνωστης έκτασης και κατάστασης προγενέστερο κτίσμα ενσωματώθηκε στο νέο. Στον βόρειο τοίχο του ιερού, δίπλα στη βόρεια πύλη του τέμπλου, υπάρχει κόγχη ορθογώνιας κάτοψης, η οποία χρησιμοποιείται από τους κληρικούς ως βοηθητική εκείνης της πρόθεσης. Στο μέτωπο της κόγχης αυτής διατηρείται δίστιχη επιγραφή, σε τοξωτό τμήμα τοιχογραφίας, σαφώς διακριτό από τις παραστάσεις που σώζονται στον υπόλοιπο ναό (Εικ. 3):

ίδιο για εμάς έτος (1521), απαντά στις εξωτερικές και εσωτερικές τοιχογραφίες του καθολικού της μονής Θεοτόκου Μολυβδοσκεπάστης, βλ. C. Stavrakos, *The Sixteenth Century Donor Inscriptions in the Monastery of the Dormition of the Virgin (Theotokos Molybdoskepastos). The Legend of the Emperor Constantine IV as Founder of Monasteries in Epirus*, Βισμπάντεν 2013, 123 και 153. Ευχαριστώ τον κριτή που επέστησε την προσοχή μου στην περίπτωση των δύο αυτών επιγραφών.

¹¹ E. Balta – M. Oğuz – F. Yaşar, «The Ethnic and Religious Composition of Ottoman Thesprotia in the Fifteenth to Seventeenth Centuries», *Thesprotia Expedition II: Environment and Settlement Patterns*, επιστ. επιμ. Β. Forsén – E. Tikkala, Ελσίνκι 2011, 347-389, ιδιαίτερα 352-354, όπου φαίνεται ότι οι Οθωμανοί θεωρούσαν την Ουζντίνα πόλη, ενώ τα εκεί εκκλησιαστικά κτήματα είχαν αναγνωρισθεί ως βακουφια, ακολουθώντας το καθεστώς της προηγούμενης περιόδου.

Παλαιογραφίας, επιμ. Β. Ατσαλός – Ν. Τσιρώνη, Β', Αθήνα 2008, 659-679, ιδιαίτερα 661-667.

⁸ Π. Βοκοτόπουλος, «Βυζαντινά, μεσαιωνικά και νεότερα μνημεία Ήπειρου», *ΑΔ* 28 (1973), Β'2 Χρονικά, 417-418: 418. Πρβλ. Κωνσταντίνος, «Ουζντίνα», ό.π. (υποσημ. 4), 95 και *Ουζντίνα*, ό.π. (υποσημ. 4), 68, και στα δύο ως «ΕΤ(ΟΥΣ) ΖΠΠΕ (=1577)».

⁹ V. Grumel, *La Chronologie*, Παρίσι 1958, 124-128, για την αρχή και τον τρόπο υπολογισμού του έτους από κτίσεως κόσμου.

¹⁰ Παρόμοια περίπτωση αναγραφής δύο διαδοχικών ετών από κτίσεως κόσμου (7029-7030), που όμως ανταποκρίνονται στο

Εικ. 3. Ναός Ταξιαρχών Ουζντίνας, η επιγραφή στον βόρειο τοίχο του ιερού (1401/2-1410/11).

[ΑΥΤΗ Η ΠΥΛΗ ΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΔΙΚΑΙΟΙ ΕΙΣΕΛΕΥΣ-
 Σ]ΟΝΤΑΙ ΕΝ ΑΥΤΗ : ΜΗΔΕΙΣ ΑΝΑΞΙΩΣ Τ]ΟΛ-
 ΜΕΙΣΟΙ ΠΡΟΣ Ψ[ΑΥΣΑΙ] | [ΤΩ ΘΕΙΩ ΑΡΤΩ Π]ΥΡ-
 Γ[Α]Ρ ΕΣΤΙ ΦΛΕΓΟΝ ΤΟΥΣ] ΑΝΑΞΙΩΣ : ~
 Δ[.] Τ̣ Ὅ Τ̣ Χ̣ Κ̣ Ζ̣ Ι̣ [. .] Ετους ζ̣ Ϟ̣ Ι̣ [:] |

Παρά τη μέτρια κατάσταση διατήρησης, το κείμενο μπο-
 ρεί να αποκατασταθεί με ασφάλεια:

Αὕτη ἡ πύλη τοῦ Κυρίου, δίκαιοι εἰσελεύσονται ἐν αὐ-
 τῇ. Μηδεὶς ἀναξίως τολμήσει προσπαῦσαι | τῷ Θείῳ
 Ἄρτῳ, πῦρ γὰρ ἐστὶ φλέγον τοὺς ἀναξίους. Δ. [.] Τ. Ο.
 Τ. Χ. Κ. Ζ. Ι. [. .] Ἔτους ἕξακισχιλιοστοῦ ἔνεακοσιο-
 στοῦ δεκάτου [:].

Στο πρώτο τμήμα (Αὕτη ἡ πύλη ... ἐν αὐτῇ) αναγνω-
 ρίζεται εύκολα ο 20ός στίχος του 117ου ψαλμοῦ¹². Ο
 στίχος ἔχει χρησιμοποιηθεῖ πολύ συχνά σε επιγραφές
 ναών ἤδη ἀπὸ τὴν Ἰσπερη Ἀρχαιότητα¹³ καὶ βρῖσκεται

¹² A. Rahlfs, *Septuaginta X: Psalmi cum Odis*, Γκέτινγκεν 1931, 286.

¹³ L. Di Segni, «Expressions of prayer in late antique inscriptions in the provinces of Palestina and Arabia», *Prayer and Worship in Eastern Christianities, 5th to 11th Centuries*, ἐπιστ. ἐπιμ. Β. Bitton-Ashkelony – D. Krueger, Λονδῖνο – Νέα Υόρκη 2017, 69 καὶ 73-74. Για ἄλλες χρήσεις του ψαλμοῦ, βλ. S. Tsuji, «Destruction des portes de l'Enfer et ouverture des portes du Paradis à propos des illustrations du Psaume 23,7-10 et du Psaume 117,19-20», *CahArch* 31 (1983), 5-33, ἰδιαίτερα 22-27. Πρὸβλ. καὶ Μ. Zellmann-Rohrer, «Psalms Useful for Everything». *Byzantine and Post-Byzantine Manuals for the Amuletic Use of the Psalter*, *DOP* 72 (2018), 113-168, ἰδιαίτερα 127, 133 καὶ 151, ὅπου φαίνεται ὅτι ο 117ος

συνήθως σε εἰσόδους ναῶν ἢ ἐπιμέρους χώρων τους¹⁴. Εἶναι ὁμως δεδομένο ὅτι χρησιμοποιήθηκε κυρίως μέ-
 χρι τον 8ο αἰώνα¹⁵, ἀφοῦ μέχρι τώρα δεν φαίνεται νὰ
 ἔχουν ἐπισημανθεῖ μεταγενέστερα παραδείγματα¹⁶. Στὴν
 περίπτωση μας εἶναι φανερό ὅτι ἡ ἐπιγραφή σχετίζεται
 με τὴν παρακείμενη βόρεια θύρα τοῦ ιεροῦ, λειτουρ-
 γώντας προειδοποιητικὰ για τοὺς εἰσερχόμενους.

Το δεύτερο τμήμα (Μηδεὶς ἀναξίως ... τοὺς ἀναξίους)
 φέρει φραστικές καὶ νοηματικές ομοιότητες με ἐπωδούς
 που λέγονται στὴ θεία λειτουργία πρὶν ἀπὸ τὴ μετά-
 ληψη καὶ ἀποδίδονται στὸν Συμεῶν Μεταφραστή¹⁷.

ψαλμός δεν χρησιμοποιήθηκε για τέτοιου εἶδους θεραπευτικές
 καὶ ἄλλες πρακτικές. Ευχαριστῶ τον κοιτῆ που ἐπέστησε τὴν
 προσοχή μου στὴ μελέτη αὐτή.

¹⁴ A. Felle, «Esporre la Scrittura: L'uso di testi biblici in epigrafi d'ambito pubblico fra tarda antichità e prima età bizantina (secoli IV-VIII)», *Antiquité Tardive* 23 (2015), 353-370, ἰδιαίτερα 360-361. Πρὸβλ. καὶ τὴν παλαιότερη μελέτη, D. Feissel, «The Bible in Greek Inscriptions», *The Bible in Greek Christian Antiquity*, ἐπιστ. ἐπιμ. Ρ. Blowers, Νοττ Νταμ, Ιντιάνα 1997, 289-298, ἰδιαίτερα 290-291.

¹⁵ Τα παραδείγματα εἶναι σχεδόν πενήντα, βλ. Α. Felle, *Biblia Epigraphica: La sacra scrittura nella documentazione epigraphica dell'Orbis christianus antiquus (III-VIII secolo)*, Μπάρι 2006, 523.

¹⁶ G. Pallis, «The "speaking" decoration: Inscriptions on architectural sculptures of the middle byzantine church», *Proceedings of the International Symposium "Inscriptions: Their contribution to the Byzantine and Post-Byzantine History and History of Art"*, ἐπιστ. ἐπιμ. Chr. Stavrakos, Βισμπάντεν 2016, 389-403: 390, υποσημ. 4.

¹⁷ R. Taft, *A history of the liturgy of St. John Chrysostom VI: The Communion, Thanksgiving, and Concluding Rites* (OCA 281), Ρώμη 2008, 151 καὶ 152.

Παρόμοιες επιρροές έχουν επιγραφές που συνοδεύουν την παράσταση του Μελισμού στην Κόκκινη Παναγιά Κόνιτσας (αρχές 15ου αιώνα)¹⁸ και στους Αγίους Τρεις Καστοριάς (1400/1)¹⁹.

Φαίνεται, όμως, ότι ο ζωγράφος-γραφεάς της επιγραφής συνέθεσε το περιεχόμενό της βασιζόμενος σε κείμενο από ερμηνεία την οποία θα κατείχε. Συγκεκριμένα, το τμήμα της επιγραφής «... προσψαύσαι τῷ Θεῷ Ἄρτω, πῦρ γὰρ ἐστὶ φλέγον τοὺς ἀναξίους» έχει σαφή εξάρτηση από τη φράση «... προσψαύσεται τῷ θεῷ ἄρτω τούτῳ πῦρ γὰρ ἐστὶ φλέγων τοὺς ἀναξίους ...», η οποία περιέχεται σε επίγραμμα «εἰς δίσκον»²⁰, δηλαδή στο γνωστό λειτουργικό σκεῦος που σήμερα ονομάζεται δισκάριο²¹. Το επίγραμμα αυτό παραδίδεται σε κώδικα του 16ου αιώνα, ο οποίος περιέχει οδηγίες για ζωγράφους, το περιεχόμενό του όμως χρονολογείται στο διάστημα 1350-1450²². Το τμήμα αυτό συμπληρώνει, κατά κάποιο τρόπο, το προηγούμενο, αφού προειδοποιεί και αυτό τους κληρικούς για το πώς πρέπει να τελούν τα καθήκοντά τους. Ο ζωγράφος θα μπορούσε να έχει βρει τα δύο τμήματα της επιγραφής ήδη συναρμοσμένα μεταξύ τους, αλλά το γεγονός ότι το πρώτο αναφέρεται σε αρχιτεκτονικό στοιχείο ενώ το δεύτερο προορίζεται για σκεῦος, μας επιτρέπει να υποθέσουμε

ότι ίσως προχώρησε σε μια πρωτότυπη σύνθεση, αρνούμενος πιθανόν από κάποιο εγχειρίδιο ζωγραφικής που θα περιείχε επιγραφές για διάφορες περιστάσεις.

Το τρίτο τμήμα της επιγραφής περιλαμβάνει δέκα ή έντεκα γράμματα ανταποκρινόμενα σε ισάριθμες συντομογραφίες λέξεων, τα οποία όμως δεν φαίνεται να αντιστοιχούν σε κάποιο κείμενο, ούτε βέβαια συνεχίζουν το προηγούμενο επίγραμμα, η παράθεση του οποίου δηλώνεται περατωθείσα από τις δύο τελείες και την παύλα²³. Πιθανόν πρόκειται για λέξεις που θα έδιναν πληροφορίες για τον αφιερωτή ή τον ζωγράφο, οι οποίες συντομογραφήθηκαν από ταπεινότητα.

Το τελευταίο τμήμα της επιγραφής περιέχει τη χρονολογία από κτίσεως κόσμου (Εικ. 4). Τα τρία ψηφία της διακρίνονται με ασφάλεια και δίνουν μια χρονολογία που περιορίζεται στη δεκαετία που ξεκινά το έτος 6910, δηλαδή από το 1401/2, έως το 1410/11. Το γεγονός όμως ότι το κονίαμα έχει εκπέσει παράλληλα και ακριβώς δίπλα στη διατηρούμενη κάθετη κεραία του τρίτου ψηφίου θα μπορούσε να δημιουργήσει υπόνοια ότι πρόκειται για κάποιο άλλο γράμμα, εκτός του γιώτα²⁴. Προσεκτική, εντούτοις, παρατήρηση του διατηρούμενου γράμματος καθώς και σύγκρισή του με τα υπόλοιπα μας βεβαιώνει ότι ο γραφέας απέδωσε, πέραν αμφιβολίας, το γράμμα γιώτα. Και αυτό διότι, ενώ σε όλα τα υπόλοιπα γράμματα με κάθετη κεραία αριστερά, αυτή γράφεται με απλή πλατιά γραμμή, μόνο στο γράμμα γιώτα αυτή διευρύνεται προς τα άκρα και περιστέλλεται στο κέντρο²⁵.

Επομένως, έχοντας πλέον όλα τα προωμότερα χρονολογικά δεδομένα στη διάθεσή μας, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι ήδη από τις αρχές του 15ου αιώνα υπήρχε

¹⁸ Χ. Κωνσταντινίδη, *Ο Μελισμός*, Θεσσαλονίκη 2008, 59 και η ίδια, «Η Θεοτόκος ως Σκηνή τοῦ Μαρτυρίου μὲ τὶς προεικονίσεις καὶ ὁ Μελισμὸς στὴν ἀψίδα τῆς Κόκκινης Παναγίας στὴν Κόνιτσα», *ΔΧΑΕ ΚΘ'* (2008), 87-100, ιδιαίτερα 94-95.

¹⁹ Ε. Τσιγαρίδας, *Καστοριά. Κέντρο ζωγραφικῆς τὴν εποχὴ τῶν Παλαιολόγων (1360-1450)*, Θεσσαλονίκη 2016, 283· άλλες επιγραφές, σχετικὲς νοηματικὰ ἀλλὰ ὄχι και φραστικὰ, βρῖσκονται στὶς σ. 245, 259, 356.

²⁰ Κ. Βαφειάδης, *Ἐγχειρίδια ζωγραφικῆς στὸ Βυζάντιο. Ἡ μαρτυρία τοῦ κώδικος I.M. Παντελεήμονος 259*, Αθήνα 2017, 146. Ευχαριστῶ και ἀπὸ αὐτὴν τὴ θέση τὸν ἀγαπητὸ Ἡλία Νέσσερη για τὴν καίρια ὑπόδειξη τοῦ ἐπιγράμματος.

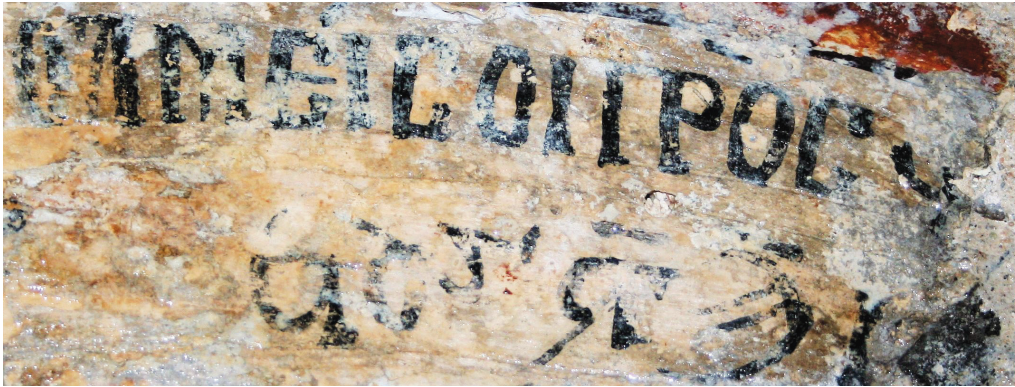
²¹ Μ. Mango – L. Bouras, «Paten and asteriskos», *ODB*, 3, στήλ. 1594-1595.

²² Βαφειάδης, *Ἐγχειρίδια*, ὀ.π. (υποσημ. 20), 66. Το ἴδιο ἐπίγραμμα ἀνθολογείται και σε χειρόγραφη ζωγραφικὴ ερμηνεία τοῦ 1696, βλ. Η. Νέσσερης, «Τὰ ἀγνωστὰ ἐπιγράμματα τοῦ κωδ. Ε.Β.Ε. 1907 (olim Βυλιζης). Πρόδρομη ἀνακοίνωση», *Πρακτικὰ Συνεδρίων: Ἡμερὰ μονὴ Βύλιζας στὸν τόπο και τὸν χρόνο*, ἐπιστ. ἐπιμ. Κ. Κωνσταντινίδης–Η. Νέσσερης, Ἰωάννινα 2014, 137-162: 145. Δὲν μπορεῖ να γίνῃ δεκτὸ ὅτι το νοούμενο σκεῦος εἶναι το Παναγιάριο, διότι το περιεχόμενο τοῦ ἐπιγράμματος δείχνει ὅτι προορίζεται να φέρῃ τὸν Ἀμνὸ και ὄχι ἀπλὰ τὸν Ἄρτω που θα προσφερθεῖ στὴ Θεοτόκο.

²³ Βλ. μια σχετικὰ παρόμοια περίπτωση, Ε. Moutafon – Α. Rhoby, «New ideas about the deciphering of the cryptic inscription in the narthex of the Panagia Asinou (Phorbiotissa) church (Cyprus)», *Medioevo Greco* 12 (2012), 181-187.

²⁴ Τα γράμματα αὐτά, που διαθέτουν κάθετη κεραία αριστερά, και οἱ ἀντίστοιχες χρονολογίες ἀπὸ τις οποίες θα ἀρχίζε ἡ δεκαετία, θα μπορούσαν να εἶναι το Β (1393/4), το Γ (1394/5), το Η (1399/400), το Κ (1411/2), το Μ (1431/2), το Ν (1441/2) και το Π (1471/2).

²⁵ Βλ. τὴν Εικ. 4, ὅπου μπορεῖ να γίνῃ σύγκριση ἀνάμεσα στο γιώτα τῆς χρονολογίας και τὰ γιώτα τῆς λέξης «τολμείσοι», ἀλλὰ και με τις αριστερὲς κάθετες κεραίες τῶν γραμμάτων Μ, Π και Ρ. Στο σημεῖο αὐτὸ θέλω να ευχαριστήσω τὸν καθηγητὴ Γεώργιο Βελένη, ο οποίος συζήτησε μαζί μου τὰ δεδομένα τῆς ἐπιγραφῆς και τὴν ταύτιση τοῦ ψηφίου, προσφέροντας ὅπως πάντα ἀφειδώλευτα τις καίριες συμβουλές του.

Εικ. 4. Ναός Ταξιαρχών Ουζντίνας (λεπτομέρεια της Εικ. 3).

στην Ουζντίνα ναός στη θέση των Ταξιαρχών²⁶. Θα επρόκειτο για απλό μονόχωρο ναό, ο οποίος πιθανόν έφερε ζωγραφική διακόσμηση άγνωστης έκτασης, της πρώτης δεκαετίας του 15ου αιώνα. Τμήμα αυτού του αρχικού ναού αποτελεί το κατώτερο τμήμα του ανατολικού τοίχου, το οποίο είναι δομημένο με ευρεία χρήση πλίνθων σε οριζόντιους και κάθετους αρμούς. Όταν το καλοκαίρι του 1576 αποφασίστηκε η ανακαίνιση του ναού, και πιθανόν η στέγασή του με ημικυλινδρικό θόλο, οι μαστορες έθεσαν τη χρονολογία έναρξης των εργασιών στο σημείο της τοιχοποιίας όπου τελείωνε το παλιότερο και διατηρούμενο τμήμα (χαμηλά στον ανατολικό τοίχο), και τη χρονολογία αποπεράτωσης ψηλά, κοντά στη στέγη. Παράλληλα, φρόντισαν και για τη διατήρηση της εσωτερικής κόγχης στον βόρειο τοίχο του ιερού, μαζί με την επιγραφή.

Οι επιγραφές στον Άγιο Ιωάννη Αραχοβίτσας Ιωαννίνων

Η δεύτερη επιγραφή του 15ου αιώνα εντοπίζεται στο χωριό Αραχοβίτσα (σημ. Λευκοθέα), που βρίσκεται δυτικά-βορειοδυτικά των Ιωαννίνων και απαντά στις πηγές μάλλον ήδη από τις αρχές του 14ου αιώνα²⁷ και κατόπιν στο δεύτερο μισό του και στις αρχές του 15ου

αιώνα. Από εκεί διερχόταν ο δρόμος που συνέδεε τα Ιωάννινα με τον Άγιο Δονάτο, την Παραμυθιά και τη Βαγενετία, και εκεί βρισκόταν κάστρο με πύργο²⁸. Στην άκρη του χωριού, όπου έχουν επισημανθεί, μη ορατά πλέον λόγω της βλάστησης, κατάλοιπα οχυρώσεων, βρίσκεται ο μικρός ναός του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου. Πρόκειται για μονόχωρο ναό με νεότερο νάρθηκα και τοιχογραφίες που διατηρούνται στο ιερό, καθώς και στον βόρειο και νότιο τοίχο, ακριβώς έξω από αυτό. Στον νότιο τοίχο απεικονίζεται ο επώνυμος άγιος του ναού και αριστερά προς το τέμπλο διατηρείται μερικώς φθαρμένη επιγραφή, χρονολογούμενη τον Σεπτέμβριο του έτους 6998 (1489/90)²⁹ (Εικ. 5):

Α[ΝΩ]ΚΩ[ΔΟ]
Μ[ΕΙ] Ὁ Δ[ΟΥ]ΛΟΣ
ΤΟΥ Θ(ΕΟ)Υ ἌΝ
ΔΡΟΝΙΚΟΣ
ΙΕΡΕΥΣ Ὁ Κ(ΑΙ)
ΚΤΙΤΩΡ· ΕΝ
Μ(ΗΝ)Ι ΣΕΠΤΕ(ΜΒΡ)ΙΩ
[Ἐ]ΤΕΙ ἹϛϞϞϞϞ

Το κείμενο αποκατεστημένο έχει ως εξής:

²⁶ Αν και η Ουζντίνα έχει θεωρηθεί ότι υφίστατο κατά τον Μεσαίωνα, δεν υπήρχαν μέχρι τώρα σχετικά επιγραφικά τεκμήρια. Βλ. σχετικά Soustal – Koder, *Nikopolis*, ό.π. (υποσημ. 3), 219.

²⁷ Π. Α[ραβαντινός], *Χρονογραφία τῆς Ἡπείρου*, Β', Αθήνα 1857, 17, 304.

²⁸ Soustal – Koder, *Nikopolis*, ό.π. (υποσημ. 3), 92, 110. Πρβλ. Μ. Κορδώσης, «Ιστοριογεωγραφικά Γραμμενοχωρίων: Παλιούρια Αγ. Νικολάου Περάτης», *Μεσαιωνική Ἡπειρος. Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου*, επιστ. επιμ. Κ. Κωνσταντινίδης, Ιωάννινα 2003, 305-320, ιδιαίτερα 309.

²⁹ Αδημοσίευτη. Ευχαριστώ τον φίλο αρχαιολόγο Γιάννη Χουλιαρά για τη γνωστοποίηση της επιγραφής.

Εικ. 5. Ναός Προδρομίου Αραχοβίτσας, η επιγραφή του 1489.

Ἄνωκοδό|μει ὁ δοῦλος |³ τοῦ Θεοῦ Ἄν|⁴δρόνικος |⁵ ἱε-
ρεὺς, ὁ καὶ |⁶ κτίτωρ. Ἐν |⁷ μηνί Σεπτεμβρίῳ |⁸ ἔτει ἕξα-
κισχιλιοστῶ ἔννεακοσιοστῶ ἔνενῆντα ὀκτώ.

Ο «κτίτωρ» ιερέας Ανδρόνικος είναι άγνωστος από άλλού· αν η αποκατάσταση της πρώτης λέξης είναι ορθή, τότε πρόκειται όχι μόνο για αφιερωτή τοιχογραφίων του ναού αλλά και για το πρόσωπο που κατέβαλε τα έξοδα ανέγερσής του.

Αναφέρουμε συμπληρωματικά ότι στον νάρθηκα του ναού φυλάσσεται αρκετά φθαρμένο το επιστύλιο

Εικ. 6. Ναός Προδρομίου Αραχοβίτσας, επιστύλιο τέμπλου, η επιγραφή του 1624/25.

ενός τέμπλου παλαιότερου του σημερινού, με απεικόνιση Μεγάλης Δέησης. Σε αυτό, μεταξύ του έnthρονου Χριστού και του Προδρομίου, εντοπίστηκε επιγραφή³⁰ με αναγραφόμενο έτος 7133 (1624/5)³¹ (Εικ. 6), χρονολογία που θα μπορούσε να συνδέεται με τις ζωγραφικές παραστάσεις του βόρειου τοίχου, έξω από το ιερό:

ΕΤΟΥΣ
ΖΡΛΓ

Οι δύο επιγραφές του Αγίου Ιωάννου Αραχοβίτσας μας προσφέρουν στέρεα στοιχεία για τη χρονολόγηση των οικοδομικών και ζωγραφικών φάσεων του μνημείου. Ο ναός πρέπει να κτίστηκε και τοιχογραφήθηκε εν μέρει το 1489, ενώ σε μεταγενέστερο χρόνο υπέστη κάποια επέμβαση, με την προσθήκη του τέμπλου το 1624/5, οπότε θα μπορούσαν να χρονολογηθούν και οι τοιχογραφίες του βόρειου τοίχου.

Οι δύο νέες επιγραφές του 15ου αιώνα φωτίζουν μια εποχή για την οποία γενικά οι πηγές ελλείπουν, ενώ, σε συνδυασμό με τις μεταγενέστερες επιγραφές του 16ου και 17ου αιώνα, διασαφηνίζουν τις φάσεις των μνημείων, όπως τις περιγράψαμε στον οικείο τόπο. Ειδικότερα, οι δύο επιγραφές του 15ου αιώνα φαίνεται ότι χρονολογικά βρίσκονται πολύ κοντά στις άλλες δύο γνωστές επιγραφές του ίδιου αιώνα από την Ήπειρο. Η επιγραφή

³⁰ Αδημοσίευτη.

³¹ Βελένης, «Χρονολογικά συστήματα», ό.π. (υποσημ. 7), 666-667.

των Ταξιαρχών Ουζντίνας προσεγγίζει χρονικά εκείνη του καθολικού της μονής της Αγίας Παρασκευής στο Μονοδέντρι Ζαγορίου Ιωαννίνων, του 1413/4³², και η επιγραφή του Αγίου Ιωάννη Αραχοβίτσας βρίσκεται επίσης κοντά χρονικά στη χαμένη σήμερα επιγραφή του Ξένου Διγενή στην Παναγία των Φρασετανών (σημ. Κάτω Μερόπης) Πωγωνίου, η οποία έφερε πιθανότατα χρονολογία λίγο πριν ή λίγο μετά το 1490³³. Διαφαίνονται,

³² Βλ. την πλήρη δημοσίευση της επιγραφής, μετά τον καθαρισμό της, Μ. Αχεμιάστου-Ποταμιάνου, «Η κτιτορική παράσταση της Μονής της Αγίας Παρασκευής στο Μονοδέντρι της Ηπείρου (1414)», ΔΧΑΕ ΚΔ' (2003), 231-242: 233, όπου και η παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία. Βλ. επίσης και Τσιγαρίδας, *Καστοριά*, ό.π. (υποσημ. 19), 492, Μ. Αχεμιάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες του έτους 1414 στη Μονή της Αγίας Παρασκευής του Βίκου στο Ζαγόρι της Ήπειρου*, Αθήνα 2017, 27-30.

³³ Π. Βοκοτόπουλος, «Ο Ξένος Διγενής στην Ήπειρο», ΔΧΑΕ ΛΕ' (2014), 143-182, ιδιαίτερα 181.

έτσι, δύο περίοδοι, κατά τις οποίες ανεγείρονται ή/και διακοσμούνται μνημεία στην Ήπειρο: η μία στις αρχές και η άλλη προς το τέλος του 15ου αιώνα³⁴. Αυτές οι δύο περίοδοι οριοθετούν τη μετάβαση από την πολιτική αστάθεια του προηγούμενου αιώνα στη σταθερότητα που επέφεραν οι νέοι κυρίαρχοι της περιοχής: κατά το πρώτο τρίτο του 15ου αιώνα η Ήπειρος ενοποιήθηκε, προσωρινά και εν μέρει, υπό τον Κάρολο Α' Τόγκο και κατά το δεύτερο τρίτο, οριστικά και ολοκληρωτικά, υπό τους Οθωμανούς.

³⁴ Πρβλ. και Χουλιαράς, «Τοιχογραφημένα μνημεία», ό.π. (υποσημ. 2), 295-296.

Προέλευση εικόνων

Οι φωτογραφίες προέρχονται από το προσωπικό αρχείο του συγγραφέα.

Gregory Manopoulos

TWO UNKNOWN 15TH-CENTURY INSCRIPTIONS FROM EPIRUS

The 15th century is a transitional period for Epirus and the Balkans in general and not many monuments or written sources have survived. This study presents two hitherto unknown inscriptions from these times. The first one can be found in the church of the Taxiarches in the village Ouzdina (present name Pente Ekklesies) of the Thesprotia region (Fig. 1). It is written on the face of an apsidal niche of the north wall of the sanctuary of the church (Figs 3, 4). Its text comprises verse 20 of the 117th (118th) psalm of David, as well as a verse of an epigram found in a painter's manual dating in the period 1350-1450 and is followed by ten or eleven letters, indicated as abbreviations of words that cannot be deciphered. It concludes with a date that can be placed in the decade 1401/2 – 1410/11. It can be rendered as follows: "This gate of the Lord, into which the righteous shall enter. No one should unworthily dare touch the divine Bread, for it is fire burning the unworthy. [ten or eleven letters] In the year 691(?)". Apparently, the church already existed in the beginning of the 15th century and, when a renovation took place in 1576 (as we

learn from two other brick inscriptions on the east wall), special care was taken to incorporate parts of the older building and indeed of its painted decoration in the new one. The second inscription accompanies a painting of Saint John the Baptist and can be found on the south wall of the church dedicated to the same saint in the village Arachovitsa (present name Lefkothea) of the Ioannina region. It dates in September 1489 and it reads as follows: "The servant of God priest Andronicus, the ctetor, has built (the church) in the month of September of the year 6998" (Fig. 5). Arachovitsa is mentioned in the sources of the 14th and early 15th centuries and the inscription of 1489 firmly dates the church of the Baptist. Another inscription found on the painted wooden remains of an older iconostasis of the church is dated in 1624/5 and can be probably used to date the paintings of the church's north wall (Fig. 6).

Archaeologist
tzamanos@yahoo.com